

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM, BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA – MODERNKOR PROGRAM

BABARCZI DÓRA

**MAGYAR JEZSUITÁK BRAZÍLIÁBAN A 18. SZÁZAD
KÖZEPÉN**

A doktori értekezés tézisei

Témavezető: Dr. Rákóczi István, habilitált egyetemi docens

Szeged, 2011

I. A témaválasztás indoklása

A négy magyar származású jezsuitának a 18. század közepén, a portugál gyarmatokon kifejtett tevékenységének vizsgálata első hallásra talán egyszerűnek tűnhet, és az értekezés szerzőjének szemében is annak tűnt egykor, hiszen csupán négy személy szűk egy évtizednyi pályájának feltárásáról, illetve életrajzi adatainak pontosításáról van szó. A kezdetekkor az is nehézséget okozott, hogy forrásul csupán egy maroknyi dokumentum szolgált, illetve a Magyarországon elérhető releváns szakirodalom meglehetősen csekély számú volt. Ahogy a kutatás haladt előre, úgy vált egyre világosabbá, hogy itt nem csak életutak rekonstruálása a feladat, hanem ezen túlmenően szükséges lenne a négy atya, *Fáy Dávid*, *Kayling József*, *Szentmártonyi Ignác* és *Szluha János* tevékenységének érdemi vizsgálata egyebek mellett kartográfiai, etnográfiai és irodalomtörténeti szempontból, majd a kapott eredmények összevetésére a hungarológiai, illetve a modern nemzetközi szakirodalom megállapításaival. Mindezen nehézségekre, illetve a kutató téma jelentőségére egykori szakdolgozati témavezetőm, Eördögh István professzor hívta fel a figyelmet, személyesen neki köszönhető tehát, hogy végül ebben a kutatási területben mélyedtem el.

A magyar nyelvű szakirodalomban csupán elvétve találni utánakereshető forrásokon alapuló, megbízható adatokat közlő munkákat, a többség a jezsuitaellenes, vagy éppen ellenkezőleg, a jezsuitabarát toposzokat ismételteti újra, érdemi forrásfeltáró munka nélkül. Az elsődleges cél tehát minél több egykorú dokumentum felszínre hozása volt, melyek segítségével remélni lehetett a hittérítői-felfedezői-tudósi életpályák mélyebb megismerését. Ezen kívül szükséges volt a nemzetközi, elsősorban portugál nyelvű szakirodalom szélesebb körű ismerete, mely idehaza nem volt biztosított, hiszen a Latin-Amerika történetével foglalkozó hazai publikációk túlnyomó része az egykori spanyol gyarmatokra fókuszál. Sajátos módon mind a hispán, mind a luzitán történetírás a másikat kölcsönösen és tökéletesen negligálja. A választott témakör speciális voltának köszönhetően nem csak a rendtörténeti, köztörténeti szakkönyveket kellett áttanulmányozni, hanem a kartográfiai, etnográfiai, illetve irodalomtörténettel foglalkozó szakmunkákat egyaránt.

II. A téma kutatási előzményei

A fentebb vázoltaknak megfelelően tehát egy széles témakörű, vegyes színvonalú szakirodalmi háttérből indult a kutatás. Érdemes megjegyezni, hogy a témának szentelt önálló monográfia nem létezik, Bangha Béla atya *Magyar jezsuiták Pombál börtöneiben* címmel megjelent, Fáy Dávid életét és szenvedéstörténetét végigkövető „történelmi regénye” nem tudományos igénnyel és céllal íródott. A rendtörténet-írásban is fehér folt a magyar jezsuiták tevékenysége, egyedül Serafim Leite szentelt néhány sort Szentmártonyi, Szluha és Fáy atyák életrajzi adatainak a Jézus Társaság braziliai jelenlétével foglalkozó monumentális munkájában (*História da Companhia de Jesus no Brasil*).

A rendi történetírás egy speciális ága az egykori Germán Asszisztenciából származó, a spanyol és portugál gyarmatokon szolgáló, túlnyomórészt német ajkú misszionáriusok tevékenységével foglalkozik. Ennek az irányzatnak jeles 19. századi képviselője volt Anton Huonder, e hagyomány méltó folytatója pedig több mint száz év múlva Johannes Meier lett, a

közép-európai származású jezsuiták háromkötetes bio-bibliográfiáját összeállító professzor. A 2005-ben megjelent első kötetben (*Jesuiten aus Zentraleuropa in Portugiesisch- und Spanisch-Amerika. Band 1: Brasilien*) a legfrissebb szakirodalmi adatok és levéltári kutatások alapján az egykor brazil földön tevékenykedő rendtagok biográfiai bemutatását olvashatjuk. A rend brazíliai jelenlétének gazdasági vetületével foglalkozott több jelentős tanulmányában Dauril Alden (lásd pl. *The Making of an Enterprise. The Society of Jesus in Portugal, its Empire, and Beyond* című monográfiáját). Imponáló méretű adathalmaz segítségével részletekbe menően elemezte a jezsuita rend gazdálkodását, kitérve egyebek mellett a rend gazdagságának alapjául szolgáló extenzív cukortermelő nagybirtokok működésének leírására, a *drogas do sertão* gyűjtésére berendezkedett Amazonas-menti missziós telepek gazdálkodására, sőt a kormányzatnak a Társaság feloszlatása utáni szekularizációs politikájára, és a rend vagyonának újraelosztására.

Brazília gyarmati kori köztörténetével szakmunkák tömege foglalkozik, az immár klasszikusnak számító Francisco Adolfo de Varnhagen tollából először a 19. század közepén megjelent, és azóta számos új kiadást megért *História geral do Brasil antes da sua separação e independência de Portugal* című mű még ma is haszonnal forgatható. Az általam konzultált legfrissebb, új szemléletű összefoglaló 2008-ban jelent meg a kultúrtörténész Carlos Guilherme Mota összeállításában (*História do Brasil: uma interpretação*). Az ő interpretációja szerint az abszolutisztikus pombali politika nyitányának a gyarmat teljes közigazgatási és gazdasági átszervezése tekinthető, melynek első jele éppen az Amazonas-medencében fekvő jezsuita missziók elleni kormányzati fellépés volt. Charles Ralph Boxer, Brazília késői gyarmati korszakának utánozhatatlan stílusú monográfusa *The Golden Age of Brazil* című művében komplex gazdasági-társadalmi elemzés során mutatta be az egyre inkább gazdagodó, az anyaországtól leválni készülő portugál gyarmatot. Meg kell emlékeznünk Lúcio de Azevedo *Os Jesuítas no Grão-Pará* címmel megjelent kötetéről, melyben a jezsuiták Maranhão-beli jelenlétét vizsgálva az 18. század első feléből származó, nehezen hozzáférhető dokumentumokat is közreadott.

A magyar nyelvű szakirodalomban a témával kapcsolatos érdeklődés kezdetei Ács Tivadarnak az 1930-as, 1940-es években megjelent közleményeihez nyúlnak vissza. *Akik elvándoroltak* illetve *Magyarok Latin-Amerikában* című műveiben összegyűjti a tengerentúlon szolgáló magyar jezsuiták életrajzára vonatkozó adatokat, információi pontos lelőhelyét azonban sajnálatos módon ritkán közli. A magyar származású argentin újságíró, Szabó László a magyar emigrációt illető saját kutatási eredményeit tette közzé *Magyar múlt Dél-Amerikában* címmel. Beszámolója gyakorlatilag független a magyarországi kutatásoktól, így több használható adatot is találunk nála, de sajnos sok esetben kritikátlanul átvesz később hamisnak bizonyuló állításokat.

Boglár Lajos, a neves etnológus, antropológus *XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában* című esszéjében a magyar nyelvű szakirodalmat alapul véve, a teljesség igényével készít katalógust az Újvilágban megfordult magyar jezsuitákról, ezzel kiindulópontként szolgálva a későbbi kutatásoknak. 1955-ben megjelent cikkében (*The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America*) már etnológiai szempontok szerint gondolja át és értékeli a rendtagok missziós tevékenységét, elsősorban Fáy Dávidét, akinek két levelét is közli latin és angol nyelven. A szegedi *Hispanisztika Tanszék* alapító-tanszékvezetője, Anderle Ádám, illetve tanítványai

közleményeikben a migrációtörténet műfaján belül is a Latin-Amerikába irányuló magyar emigráció történelmi folyamatával foglalkoztak behatóbban, ebben az értelmezésben a 18. századi jezsuiták mint a magyar jelenlét első képviselői kaptak helyet.

Sajátos szempontból vizsgálja a magyar jezsuiták tevékenységét a földrajztudós, maga is világutazó Balázs Dénes az általa alapított érdi Földrajzi Múzeum folyóiratában, két közleményben, melyekben rekonstruálja és földrajzilag meghatározza a spanyol, illetve portugál felségterületen szolgáló jezsuiták utazásait a déli kontinensen, valamint felfedezéseiket tudománytörténetileg is értékeli. Szluha, Szentmártonyi és Fáy atyák mellett bővebben foglalkozik Brentán Károly személyével és útjaival, a tanulságokat pedig az általa szerkesztett *Magyar utazók lexikonába* is beemeli.

Rákóczi István, az ELTE Portugál Tanszékének egyetemi docense *Kémek vagy atyák? (magyarázó észrevételek Szentmártonyi Ignác S. I. tudományos jelentőségéhez)* című tanulmányában megjelöli a kutatás továbbiakban követendő útját, mégpedig az eddigi ideológiai olvasatok helyett a tényfeltárás módszerében. Tudománytörténeti szempontból elemzi Szentmártonyi atya részvételét az Amazonas-menti határmegállapító expedíciókban: értékelése szerint a jezsuita csillagász az expedíció tagjaként végzett asztronómiai-helymeghatározó méréseivel a haladó szellemű felvidéki bányászati topográfiai és kartográfiai iskola eredményeit közvetítette az Újvilágba.

A Jézus Társaság tagjai által Dél-Amerika területeiről készített térképek minőségét, illetve általában a jezsuita kartográfia jelentőségét sokan méltatták a nemzetközi szakirodalomban is. Isa Adonias állította össze a brazil külügyminisztérium rendkívül gazdag gyűjteményének térképkatalógusát, melybe bekerült az az Amazonas-menti határmegállapító expedíció által felvett és elkészített hidrográfiai térkép, melyhez a csillagászati méréseket a felirat tanúsága szerint bizonyosan Szentmártonyi Ignác végezte el. Francisco Marques de Sousa Viterbo *Expedições científico-militares enviadas ao Brasil* című, ma is kiválóan használható monográfiája a Portugáliából a tengerentúlra küldött tudományos-katonai expedíciók résztvevőit – köztük Szentmártonyi Ignácot – mutatja be, ismertetve a már feltárt dokumentumokat. A jezsuita térképészettel foglalkozik David Buisseret 1997-ben megjelent kiváló esszéjében (*Jesuit Cartography in Central and South America*), melyben két évszázad jezsuita kartográfusainak munkásságát kísérli meg összefoglalni térképeik reprodukciójának kíséretében.

A jezsuiták missziós tevékenységének vizsgálatakor elsődleges kérdés, miként viszonyultak az evangelizáció alanyaihoz, Brazília őslakos népeihez, milyen módszereket alkalmaztak a térítés során, illetve ehhez kapcsolódóan a létrehozott missziós állomások milyen gazdasági bázissal rendelkeztek céljaik végrehajtásához. John Hemming *Red Gold. The conquest of the Brazilian Indians* című, új szemléletű művében az őslakosok gyarmati kori történetét írja meg, melyben a szerző szerint fő motívum és hajtóerő a telepések és a jezsuiták harca az indiánok munkaerejéért. Ângela Domingues rendkívül alapos, hiánypótló monográfiája (*Quando os índios eram vassalos: Colonização e relações de poder no Norte do Brasil na segunda metade do século XVIII*) az észak-brazíliai gyarmati munkaerőrendszert ismertetve elemzi a gyarmatosítók indián munkaerő feletti rendelkezésének jogi és elméleti hátterét, valamint annak gyakorlati megvalósítását. A kutatások mai állását, a lehetséges további irányokat, valamint az Amazonas-régió vizsgálatában a legutóbbi időben alkalmazott módszereket és megközelítéseket Neil L. Whitehead foglalja össze 1993-ban megjelent

tanulmányában (*Recent Research on the Native History of Amazonia and Guayana*), melyben a szerző az antropológia, a történettudomány, a régészet, és egyéb tudományágak eredményeinek bevonásával a téma holisztikus megközelítését javasolja a kutatók számára.

Steven J. Harris egy abszolút új irányból, a szociológia tudománya felől, illetve annak módszereivel közelít a jezsuita rend történetéhez. Írásában (*Mapping Jesuit Science: The Role of Travel in the Geography of Knowledge*) a hálózatelmélet modelljeit felhasználva, a Jézus Társaságot mint egy nagy kiterjedésű földrajzi területen működő kommunikációs hálót (*long-distance network*) írja le. A rend hatékony kommunikációs rendszerében tudniillik nemcsak tárgyak (pl. mineralógiai gyűjtemények), hanem az adott területről első kézből származó, naprakész információk is gazdát cseréltek, hozzájárulva ezzel a rendtagok felkészültségéhez a geográfia, az etnográfia, a botanika és egyéb tudományok területén, melyeket aztán az evangelizáció során újrahasonosíthattak.

III. Felhasznált források

A korszakhoz és helyhez köthető egyik legfontosabb forráskiadvány Marcos Carneiro de Mendonça gyűjteménye, melyet *Grão Pará e Maranhão* tartomány kormányzójának, Francisco Xavier de Mendonça Furtadonak a levelezéséből állított össze. Az 1750-60-as évekből származó dokumentumok értékes forrásai többek között Szentmártonyi Ignác tevékenységének, aki a kormányzó által vezetett határmegállapító expedíció tagjaként az Amazonas mentén végzett csillagászati méréseket. A legnagyobb számban mégis Fáy Dávid atya életére és szenvedéstörténetére vonatkozó források kerültek kiadásra: levelei megjelentek magyar, angol, latin és portugál nyelven. 1753-ban Lisszabonban, illetve már a tengerentúlon, Maranhão államban írott leveleinek szövegét Foltin János közölte 1890-ben, 1755-ös két levelének magyar fordítását pedig Sztankovics Ödön tette közzé a *Földrajzi Közlemények* című folyóiratban. Leveleinek portugál fordítását Rónai Pál készítette el és adta ki bevezető tanulmánnyal ellátva 1944-ben (*As cartas do P. Davi Fáy e a sua biografia. Contribuição para a história das missões Jesuíticas no Brasil no século XVIII*). A német származású Anselm Eckart atyának a 18. századi jezsuiták újvilági hittérítői tevékenységéről, üldöztetéséről, majd portugáliai börtönveiről készített terjedelmes naplója, melyet elsőként Christoph Gottlieb von Murr tett közzé (*Historia Persecutionis Societatis Jesu in Lusitania, 1779-1780, Nürnberg*), modern kiadásban csak 1987-ben látott napvilágot portugál nyelven. Megjegyzendő, hogy a Kayling József és Szluha János életére és tevékenységére vonatkozó nyomtatott források száma a mai napig gyakorlatilag a nullával egyenlő.

A fentiekből következően a kutatás elsődlegesen új források feltárására irányult, melynek külföldi megvalósításában több tudományos ösztöndíj nyújtott támogatást. Rómában több könyvtár gyűjteményét átvizsgáltam, illetve Szilas László atya ajánlólevelének birtokában két ízben felkereshettem a Jézus Társaság központi levéltárát (*Archivum Historicum Societatis Iesu*) ahol többek között az egykori Luzitán Asszisztencia dokumentumait néztem át. Gulbenkian-ösztöndíjasként kutathattam több jelentős portugáliai gyűjteményben, így a tengerentúli területekről származó dokumentumok legszélesebb gyűjtőkörével rendelkező *Arquivo Histórico Ultramarino*ban, ahol az egykori Pará és Rio Negro kapitányságok iratait konzultáltam, jelentős eredménnyel. A lisszaboni Nemzeti

Könyvtárban (*Biblioteca Nacional de Portugal*) a Pombal-kori gyűjteményt néztem át, illetve a *Torre do Tombo* nemzeti levéltár rendkívül gazdag anyagából egyebek mellett a külügyminisztérium dokumentumait kutattam. Az 1753-as, a jezsuiták Maranhão alprovinciáját ábrázoló térképet őrző évorai Közkönyvtárban (*Biblioteca Pública de Évora*) sajnálatosan kevés időt, mindössze egy napot tölthettem.

A magyarországi levéltárakban várákozásomnak megfelelően minimális mennyiségű releváns iratot találtam, ez alól egyedüli kivétel a Ferences Levéltár volt. A szegedi *Csongrád Megyei Levéltárban* és az egeri *Heves Megyei Levéltárban*, valamint a *Magyar Országos Levéltárban* hiába kutattam a Fáy család nyomai után. A *Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban* tett látogatásom minimális eredményt hozott Szluha atya életrajzát illetően. Az ELTE *Egyetemi Könyvtárának* gyűjteményében a szakirodalomban már ismert, Szentmártonyi és Fáy atyák életére vonatkozó dokumentumokon felül a kutatás egy addig ismeretlen, Fáy atya halálának körülményeire vonatkozó iratot, rendtársának, egyben rabtársának 1767-ben íródott levelét hozta felszínre, melyet 2006-ban közöltem magyar fordításban. A forrásfeltáró munka kétségkívül legnagyobb eredménye a kutatásban mindeddig csupán bizonytalan hivatkozásokból ismert, a budapesti *Ferences Levéltárban* őrzött Szluha-féle levélgyűjtemény helyének lokalizálása, a hatalmas méretű anyag feldolgozása és beépítése a dolgozatba.

IV. Az értekezés vázlatos tartalmi ismertetése

Az értekezés három főfejezetre tagolódik. Az elsőben a bibliográfia bővebb bemutatásán túl a választott téma vonatkozásában említést érdemlő köztörténeti események, illetve azok tágabb összefüggéseinek felvázolását tartottam szükségesnek. A második nagyobb egységben szerepelnek Kayling József, Fáy Dávid, Szluha János és Szentmártonyi Ignác életrajzai, a vizsgálódásba minden esetben bevonva az újonnan feltárt levéltári dokumentumokat. Szó esik az atyák származásáról, rendi formációjáról, Lisszabonban töltött hónapjaikról és brazíliai éveikről, illetve a száműzetést követő hányattatásaikról. A harmadik főfejezetben a portugál gyarmatokon szolgáló négy magyar jezsuita hagyatékának tágabb kontextusba helyezésére tettem kísérletet, ehhez segítségül hívtam az irodalomtörténet, a szociológia, az etnográfia és a kartográfia tudományának a tárgyban elért eddigi eredményeit. A dolgozat végéhez irodalomjegyzék, illetve függelékként néhány térkép csatlakozik.

A köztörténeti fejezetben szó esik a Portugáliát 1750 és 1777 között, *I. József* uralkodása alatt gyakorlatilag egyedül kormányzó *Sebastião José Carvalho e Melo*, azaz *Pombal márki* politikájának alapvető vonásairól, illetve az anyaország és a gyarmatok életét egyaránt radikálisan befolyásoló intézkedéseiről, mely a portugál történelem legvitatottabb kérdéseinek egyike maradt mind a mai napig. Pombal márki pozíciójának megszilárdítása, a nemesség ellenzéki tagjainak likvidálása, illetve a jezsuita rend elűzése után elsődleges feladatának tekintette az állami bevételek növelését, melyet az iparosítás, a Brazíliába irányuló export növelésével, illetve az Angliától való gazdasági függés fokozatos csökkentésével kívánt elérni. Kormányzási módszereinek egyik előképe minden bizonnyal a *Mária Terézia*-féle felvilágosult abszolutizmus volt, melyet személyesen is tanulmányozhatott 1745-1749 között, bécsi konzulsága idején.

Témánk szempontjából lényeges kérdés, hogy a pombali politikát milyen erők mozgatták a jezsuita rend elleni fellépés esetében. A szakirodalomban a legszélsőségesebb nézetek láttak napvilágot ezzel kapcsolatban, de mivel véleményem szerint a pombali kormányzási módszer alapvetően pragmatikus jellegű volt, az a feltevés tűnik a legmegalapozottabbnak, hogy a döntés meghozatalában elsődlegesek voltak a gazdasági megfontolások, a jezsuiták vagyonának megszerzése és kivételes jogi státuszuk felszámolása. Ezzel szemben a röplapok (lásd *Relação Abreviada*) eszközére támaszkodó ideológiai propaganda csupán ürügyül szolgált az európai művelt közvélemény és a hazai társadalom támogatásának elnyerésére, pozitív irányba hangolására.

Portugália 18. századi, négy kontinensre kiterjedő birodalmának legnagyobb területű, egyben gazdaságilag legjelentősebb gyarmata Brazília volt, mellyel szemben a század végére az anyaország alárendelt viszonyba került. A portugál gyarmatosításnak a spanyol hódítástól eltérő, jellegzetes vonása, hogy jóformán csak a partvidéken volt érezhető a portugál jelenlét, az *interiorban* a hódító fehéreket igen sokáig csupán a különböző szerzetesrendekhez tartozó misszionáriusok képviselték. A dél-amerikai kontinens belsejében húzódnó spanyol-portugál határvonal megállapítására is csak a 18. század közepén, a madridi egyezményt követően került sor, melynek utólagos terepmunkáiban királyi csillagászként Szentmártonyi Ignác atya is részt vett.

Brazília északi részén, *Grão-Pará e Maranhão* államban, Fáy, Kayling és Szluha atyák missziós területén az egyik alapvető társadalmi konfliktusforrás az őslakos indiánok, illetve a fehér telepesek közötti viszony, illetve az indiánok munkaereje feletti rendelkezés joga volt. Ebben az időszakban az Amazonas folyó mentén fekvő falvakban az itt evangelizáló jezsuiták mind a spirituális, mind az időleges hatalmat gyakorolhatták, és mintegy a civilizáció előretolt bástyájaként, a brazil őserdő kolonizálóiaként a korona érdekeit is képviselték. Evangelizációjukban azonban több olyan módszert követtek, melyek ellentmondtak az állami intézkedéseknek. Ami a leginkább kiváltotta a telepesek és a lokális adminisztráció ellenszenvét, az a jezsuiták vezette falvak és intézmények gazdagsága volt, melynek okai voltak szinte kizárólagos rendelkezésük az indián munkaerő felett, az indiánok által begyűjtött fűszerek és a szarvasmarhatelepeken tenyésztett marhák bőrének jövedelmező kereskedelme, ezen felül pedig áruik adó- és vámmentessége.

Az 1750-es évek elején a kormányzat mind külpolitikai-stratégiai, mind gazdasági-adminisztrációs szempontból elsődleges fontosságúként sorolta be Maranhão államot. Pombal márki az állam kormányzójának testvérét, *Francisco Xavier de Mendonça Furtadot* tette meg, aki 1752-ben az északi határmegállapító küldöttség főmegbízotti kinevezését is megkapta, ahol feladata az 1750-es határegyezményt követő határrendezés felügyelete volt.

A Jézus Társaság brazil földön két önálló provinciába szerveződött: az 1553-ban felállított *Brazíliai*, és az 1627-ben önállósult *Maranhãoi* – alprovinciai rangú – *Tartományában*. Mivel az anyaország híjával volt nem csak telepeseknek, hanem elhivatott missziósoknak is, a gyarmatokon a 17. század végétől külföldi származású rendtagoknak is engedélyezték az evangelizációt. E területen mindenkor a Habsburg-birodalomból érkező, különféle anyanyelvű misszionáriusok élveztek elsőbbséget, akiket Portugáliában különösen *Ausztriai Mária Anna* anyakirályné, V. János felesége támogatott.

I. József uralkodásának kezdetétől, az 1750-es évek közepétől azonban a portugál kormányzat részéről egy erőteljes jezsuitaellenes fellépésnek lehetünk tanúi: a belpolitikai

konfliktusok, az 1757-es portói lázadás, majd a király elleni 1758-as merénylet mögött a jezsuitákat, mint felbujtókat gyanították, és erről a közvéleményt is igyekeztek meggyőzni. A gyarmatokon is keletkeztek feszültségzónák: Grão-Pará e Maranhão államban a jezsuiták elsősorban gazdasági tevékenységük miatt kerültek ellentétbe a helyi telepésekkel, majd a portugál koronával. Az indiánok szabadságát biztosító 1757-es törvények kihirdetése szintén ellentétes volt a rend érdekeivel, a portugál vezetés ugyanis elrendelte valamennyi jezsuita számára, hogy hagyják el missziós állomáshelyeiket. Ekkor került sor több Közép-Európából származó hittérítő, köztük *Anselm Eckart* és Fáy Dávid deportálására.

1759. január 19-én kelt az a királyi rendelet, mely elrendelte a Jézus Társaság vagyonának elkobzását, azzal az indoklással, hogy részt vettek a paraguayi háborúban és a király személye elleni támadásban. A jezsuitákat száműző rendelet, mely a merénylet évfordulóján, 1759. szeptember 3-án látott napvilágot, a jezsuitákat lázadóként és árulóként ítélte el. Az anyaországi és a tengerentúlon szolgáló rendtagokat ezt követően nagyobb kollégiumaikba gyűjtötték össze, majd behajózták a Pápai Állam felé. A portugál példát követve Európa katolikus országaiban, Franciaországban, a Spanyol Birodalomban, illetve az Osztrák-Habsburg tartományokban is betiltották a rend működését, tagjait pedig igyekeztek az országhatártól minél távolabb tudni. 1773-as *Dominus ac Redemptor Noster* kezdetű brevével XIV. Kelemen pápa feloszlatta a Jézus Társaságot.

A második nagyobb egységben, egy-egy önálló fejezet keretében az 1753-1760 között Portugália tengerentúli gyarmatain dolgozó magyar származású jezsuiták, *Fáy Dávid*, *Kayling József*, *Szentmártonyi Ignác* és *Szluha János* életrajzának áttekintésére, életpályájuk rekonstruálására került sor, a hangsúlyt tengerentúli tevékenységük idejére, az 1750-es évekre helyezve. A sok esetben erősen hiányos, nagy lakúnákat tartalmazó életrajzokat igyekeztem a lehető legnagyobb mértékben a primér források segítségével kiegészíteni, hiszen egy további kutatásnak elsősorban ez szolgálhat alapjául. A négy jezsuita sorsában sok a közös pont: Kayling, Fáy és Szluha atyák felvidéki származásúak voltak, és Kayling Józsefet leszámítva valamennyien nemesi családba születtek. Kayling és Fáy Kassán vett részt a három éves teológiai képzésben, ahol barátságot kötöttek. A kötelező tanári gyakorlaton túl Szluha és Szentmártonyi atyák matematikát is tanítottak a bécsi kollégiumban. Mindannyian letették negyedik rendbeli fogadalmukat, Szentmártonyi atya Lisszabonban, a többiek a tengerentúlon.

1753-ban mind a négyen egyazon portugál flottával utaztak Maranhão tartományba, ahol hittérítői munka várt rájuk, illetve Szentmártonyi atya esetében matematikai-csillagászati szaktudására számított a portugál kormányzat. Tevékenységük csúcspontjának az 1753-1757 közötti időszak tekinthető, ezt követően a jezsuitaellenes intézkedések működésüket fokozatosan ellehetetlenítették. Fáy Dávidot 1757-ben, a többieket rendjük kiűzése (1759) után deportálták az anyaországba, ahol több évig raboskodtak. Fáy Dávid 1767-ben elhunyt a börtönben, három társa azonban szabadulása után sikeresen hazajutott. Utóéletükről a források hiányában meglehetősen hézagosak az ismereteink, annyi biztos, hogy szülőföldjükre visszatérve, rendjük feloszlata után tanárként, illetve plébánosként tevékenykedtek.

A harmadik főfejezetben a négy magyar jezsuita hagyatékának tágabb kontextusba helyezésére teszek kísérletet, bevonva az irodalomtörténet, a szociológia, az etnográfia és a kartográfia tudományának a tárgyban elért eddigi eredményeit, és segítségükkel kijelölve a lehetséges további kutatási irányokat. A jezsuita rendnek a távoli vidékek misszióiból a 18.

században beáramló belső levelezését, melyet a kor divatját követve, a művelt közvélemény információval való ellátásának céljából folyóiratokban is közzétettek, irodalomtörténeti szempontokat figyelembe véve egészen a legutóbbi időkig nem vizsgálták. Ezek a gyűjtemények pedig, mint a *Der Neue Welt-Bott* és a *Lettres Édifiantes*, illetve magyar földön a *Magyar Könyv-ház*, gazdag anyagot kínálnak a történettudomány számára is. A nyomtatásban megjelent művek mellett a nem publikálásra szánt, magánjellegű levelezés is értékes adatokat tartogat a kutatók számára, ennek szép példája a jelen tanulmány szerzője által elsőként ismertetett Szluha-féle leveleskönyv.

A szociológia tudománya szintén nem olyan régen figyelt fel a Jézus Társaság hatékonyan működő szervezetére, melyre könnyen alkalmazható a modern, 20. századi szervezetekre felállított *long-distance corporation* modellje. Ennek lényege, hogy az adott hálózaton belüli hatékony információcsere, illetve a résztvevők magasszintű képzettsége és a szervezethez való lojalitása nagyban hozzájárul a szervezet, mint egész sikeres működéséhez.

A 20. század végén egy paradigmaváltás kezdett körvonalazódni egy másik társadalomtudományi ágon, az etnográfian belül is, amennyiben a korábban uralkodónak számító, leíró-statisztikus nézet helyett az Amazonas-menti természeti népek történetét egyre inkább igyekeztek lineárisan, történelmi távlatokra kivetítve rekonstruálni. E kontextusban az egykorú jezsuita beszámolók a különféle bennszülött törzsekről már nem csupán mint az adott nép első (és sok esetben egyetlen) híradásaként voltak értelmezhetőek. A *guajajára*, az *amanayé* és a *gamella* indián törzsek vonatkozásában Fáy és Szluha atya, a *Rio Negro* menti törzsek esetében pedig Szentmártonyi atya szövegei tarthatnak számot a kutatók figyelmére, utóbbi *Sequentes Notitias...* kezdetű beszámolója a térségről készült egyéb korabeli forrás hiányában különösen értékes.

Tevékenységük kartográfiai szempontú elemzésének ezzel szemben nagy hagyománya van a tudománytörténetben. Kiutazó jezsuitáink közül Szluha és Szentmártonyi atyák képzett matematikusok voltak, nem meglepő tehát, hogy az ő nevükhöz is köthető néhány térkép, illetve geográfiai adatfelvétel. Szluha atya levelének tanúsága szerint még 1753-ban összeállított egy térképet a jezsuiták Maranhão alprovinciájáról, mely tudomásunk szerint még valamelyik levéltárban lappang. Szentmártonyi atya pedig az 1750-es madridi egyezményt követő északi határmegállapító expedíció tagjaként végzett méréseket az Amazonas és a Rio Negro mentén, melyről feljegyzéseinek egy töredéke az utókorra maradt, és jelen dolgozatban ismertetésre kerül. Tudomásunk szerint ez a Szentmártonyi atyától származó egyetlen autográf irat. Sajnálatos módon azonban az adatok szenzitív volta miatt jegyzetei szigorúan titkosnak minősültek, és valószínűsíthetően elvesztek, emlékiratait pedig fogságból való szabadulása után sem írta meg.

V. Az értekezés új tudományos eredményei és a téma további kutatási lehetőségei

A kutatás eredményei részleteiben már napvilágot láttak több közleményben, de nagyobb részük a jelen dolgozatban olvasható először nyomtatásban. A Fáy Dávid halálának körülményeire vonatkozó, rabtársa, Karel Prikill által írt levél magyar fordítása 2006-ban jelent meg, míg elemzése a *Mediterrán Világ* 2008-as számában olvasható. Fáy Dávidnak a

jezsuitaüldözés folyamatában betöltött szerepét egy *Mediterrán Tanulmányokban* megjelent közleményben vizsgáltam. Szentmártonyi atyának a határmegállapító expedíció során végzett méréseit, illetve az *Arquivo Histórico Ultramarinoban* talált dokumentumokat, köztük az atya egy autográfának tekinthető iratát egy 2007-es *Acta Hispanica*-cikkben ismertettem. Az általam feltárt legjelentősebb forrásról, Szluha atyának a Ferences Levéltárban őrzött levelezéséről a 2010-es, *Os descobrimentos portugueses e a Mitteleuropa* címmel megrendezett konferencián, portugál nyelvű előadásomban beszéltem először. A dolgozatban több helyen támaszkodtam erre a páratlan dokumentumra, egyebek mellett a magyar jezsuiták tevékenységének etnográfiai, illetve irodalomtörténeti elemzése esetében.

A kutatás további iránya lehetne egyéb külföldi levéltárak iratanyagának felmérése a magyar jezsuiták hagyatékát illetően. Ezt a munkát egy OTKA pályázatnak köszönhetően 2011 őszén el is kezdhettem a Coimbrai Tudományegyetem két gyűjteményében (*Arquivo da Universidade de Coimbra*, és *Biblioteca Geral da Universidade de Coimbra*), illetve két lisszaboni archívumban, a hadsereg és a tengerészet történeti levéltáraiban (*Arquivo Histórico da Marinha*, *Arquivo Histórico Militar*). A továbbiakban a rendkívül gazdag spanyolországi levéltári anyag egy részének feldolgozására kerülhet sor, illetve lehetőség szerint a brazíliai gyűjtemények személyes konzultálására.

Egy teljesen új, önálló kutatási téma lenne az egykori spanyol gyarmatokon tevékenykedő jezsuiták munkásságának hasonló módszerek és szempontok szerinti feltárása, mely esetében a nehézséget szintén a forrásfeltáró munka szinte teljes hiánya, illetve a szakirodalom szűkös volta okozza. A kutatás így egyelőre részkérdések vizsgálatára szorítkozhatott, melynek egyik esetéről *Brentán Károly* atyának az Amazonason tett utazása kapcsán, egy 2010-es konferencián (*Vallások, határok, kölcsönhatások. 10. szegedi vallási néprajzi konferencia*) beszéltem. Legink sürgetőnek azonban Szluha János atya közel harminc oldalas kéziratának legalább részleteiben való ismertetése, illetve esetlegesen a forrás teljes terjedelmében való közlése tűnik, hogy a terület többi kutatója számára is mihamarabb rendelkezésre állhasson ez az adatokban igen gazdag levélgyűjtemény.

VI. Publikációs lista

Önálló kötet:

A Jézus Társaság feloszlatása (1759-1773), Szeged, JATEPress, 2006.

Tanulmányok:

„José Caeiro, az ismeretlen történetíró”, in EÖRDÖGH István (szerk.), *Il ruolo delle religioni e delle chiese nella formazione delle società in Europa e nel Nuovo Mondo*, Szeged, Egyház- és Vallástörténeti Akadémia Közhasznú Alapítvány, 2005, 378-384.

„A atuação do padre Inácio Szentmártonyi, astrónomo húngaro nas demarcações dos limites na América do Sul (1754-1756)”, in *Acta Hispanica*, 2007 (12.), 89-99.

„Um jesuíta húngaro no Brasil na época do Marquês de Pombal. David Fáy, protagonista da questão jesuítica”, in *Mediterrán Tanulmányok*, 2008 (17.), Szeged, 31-46.

„Egy cseh jezsuita portugál börtönben. Karel Prikill 1767-es levelének tanulságai”, in *Mediterrán Világ*, 2008 (6.), 151-160.

Fordítások:

POLÓNIA, Amélia, „Női szerepek a portugál tengeri expanzió folyamatában”, In: *Mediterrán Világ*, 2008 (6.), 181-202.

HEVENESI Gábor, „Az anyaggyűjtés módszerei a Magyar Királyság egyháztörténeti évkönyveinek folytatásához (1707?-1710)”. In TÜSKÉS Gábor (szerk. és vál.), *Magyarországi gondolkodók, 18. század. Bölcsészettudományok I*, Kortárs Könyvkiadó, Budapest, 2010, 637-643.

Megjelenés alatt:

„Brentán Károly hajóútja az Amazonason. Egy magyar jezsuita a 18. századi diplomácia fókuszában”, *Vallások, határok, kölcsönhatások, 10. Vallási néprajzi konferencia*, Szeged, 2010.